

*Ольга ТИЩЕНКО,
асистент кафедри кримінального процесу
Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук*

*Іван ТІТКО,
асистент кафедри правосуддя
Полтавського юридичного інституту
Національного університету «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Ключові слова: потерпілий; забезпечення прав; досудове розслідування; учасники кримінального процесу.

Згідно з офіційною статистикою щорічно в Україні реєструється понад 330–350 тис. жертв злочинів [1, 203]. Така значна кількість осіб, віднесених до цієї категорії, зумовлює актуальність для сучасної юридичної науки питання захисту їх прав і законних інтересів. У свою чергу, аналіз правозастосовної практики окреслив масштабність проблем щодо забезпечення захисту потерпілого у кримінальному судочинстві.

У чинному законодавстві України нормативне регулювання правового статусу по-

терпілих поступається у своєму розвитку відповідним інститутам захисту прав підозрюваних і обвинувачених. Час від часу проблему відновлення балансу між правами підозрюваних (обвинувачених) та інтересами потерпілих законодавець намагається подолати шляхом поступового збільшення обсягу прав останніх. Поряд з тим слід констатувати, що сьогодні основне питання полягає не так у відсутності в потерпілого того чи іншого права, як у необхідності посилення захисту прав, уже передбачених на законодавчому рівні.

Відповідно до п. 7 наказу Генерального прокурора України від 19 вересня 2005 року, № 4гн «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять дізнання та досудове слідство» одним із пріоритетних напрямів діяльності прокурорів та органів досудового слідства є захист прав і законних інтересів потерпілих. Але варто зазначити, що на практиці вказані органи значно більше уваги приділяють додержанню прав підозрюваних та обвинувачених, аніж забезпеченню прав і законних інтересів потерпілих. Це пояснюється тим, що недотримання прав підозрюваного та обвинуваченого у більшості випадків визнається суттєвим порушенням вимог кримінально-процесуального закону, яке тягне скасування судового рішення. Натомість незабезпечення прав потерпілого лише в окремих випадках розцінюється судом як істотне порушення, що перешкоджає постановленню законного й обґрунтованого вироку. До того ж таку ситуацію можна пояснити й існуючою на даний час системою оцінювання якості досудового розслідування, що склалась у відомчому і прокурорському контролі. Як вказують фахівці, найважливіше місце в цій системі посідає стан злочинності, поширеність окремих видів злочинів, їх розкриття, показники якості та строків слідства, кількість кримінальних справ, закінчених провадженням протягом відповідного звітного періоду, тощо. При цьому до системи оцінювання якості досудового слідства не відносять додержання слідчими норм закону щодо потерпілих [2, 73]. Відтак, порушення прав потерпілих переважно мають латентний характер і не завжди усвідомлюються останніми. Водночас забезпечення прав потерпілого є конституційним обов'язком держави, невиконання якого девальвує власне ідею правосуддя.

Зазначена проблематика була предметом наукового інтересу таких правників, як С.А. Альперт, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.П. Бож'єв, В.В. Голина, М.І. Гошовський, Ю.М. Грошевий, С.В. Давиденко, І.М. Даньшин, В.А. Журавель, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, В.Г. Лукашевич, В.О. Коновалова, О.П. Кучинська, В.Т. Маляренко, О.Р. Ми-

хайленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, І.Л. Петрухін, М.А. Погорєцький, Т.І. Присяжнюк, П.М. Рабінович, В.М. Савицький, М.В. Сенаторов, В.Ю. Шепітько, О.Г. Шило та ін.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових робіт, деякі спірні питання у сфері забезпечення прав та законних інтересів потерпілих залишилися не вирішеними. З одного боку, це зумовлено неефективною діяльністю відповідних правоохоронних органів, а з другого – прогалинами у чинному кримінально-процесуальному законодавстві. Відповідно, усі проблеми, які стосуються забезпечення прав потерпілого на стадії досудового розслідування, можна умовно поділити на два блоки: а) ті, що виникають у зв'язку з неналежним виконанням слідчими норм чинного Кримінально-процесуального кодексу України (КПК України); б) ті, що виникають у зв'язку з недосконалістю самого КПК України.

Варто зауважити: реалізація потерпілим своїх прав залежить передусім від їх знання і розуміння. Нерідко у практичній діяльності роз'яснення проводиться формально, без тлумачення процесуальних норм, прав та обов'язків і зводиться до одержання підпису особи на постанові про визнання потерпілим [2, 73]. Про негативні наслідки, до яких іноді призводить подібний підхід, може свідчити практика апеляційного перегляду. Наприклад, в одній із кримінальних справ потерпілий, якому злочиним було завдано фізичної шкоди, не заявив цивільний позов на стадії досудового розслідування, мотивуючи це тим, що лікування ще триває і остаточна сума, затрачена на ліки і медичне обслуговування, буде відома пізніше. При цьому слідчий роз'яснив потерпілому, що цивільний позов можна заявити не лише на стадії досудового розслідування, а й у суді. Таке роз'яснення, будучи правильним, у той же час є неповним, оскільки слідчий не уточнив, що зробити це можна лише до початку судового слідства. Справу було направлено до суду. На попередній розгляд і перше судове засідання потерпілий не з'явився. Суд, установивши, що він був належним чином повідомлений про час і місце судового засідання, вислухав думку сторін і прийняв

рішення розпочинати слухання без участі потерпілого (хоча законність такого рішення також викликає сумнів). Після початку судового слідства потерпілий з'явився і висловив бажання заявити цивільний позов. Суддя, керуючись законом, відмовив у заявленому клопотанні та роз'яснив, що особа має право звернутися з таким позовом у порядку цивільного судочинства. Розгляд справи було продовжено і постановлено вирок. Як наслідок – за апеляцією потерпілого вирок скасовано з мотивів істотного порушення прав потерпілого, а справу повернуто на новий судовий розгляд. І хоча причиною повернення справи стало порушення, допущене на стадії судового розгляду, проте спричинило до виникнення зазначеної ситуації саме неналежне роз'яснення прав потерпілому на стадії досудового розслідування. Відповідно, з приводу неповноти роз'яснення слідчим прав потерпілому суд відреагував окремою ухвалою [3].

Підсумовуючи викладене, слід акцентувати увагу на тому, що на стадії досудового розслідування права потерпілому мають бути не просто зачитані, а роз'яснені. У цьому аспекті доречно згадати рекомендацію Верховного Суду України, згідно з якою слідчий повинен роз'яснити потерпілій особі спеціальну термінологію, що вживається (цивільний позов, клопотання, відвід, докази та ін.), наслідки несвоєчасної реалізації прав тощо. При цьому слід враховувати загальноосвітній і культурний рівні особи, її вік, інші індивідуальні особливості, що можуть впливати на сприйняття і розуміння інформації [4, 26].

У наведеному вище ситуації, як бачимо, до негативних наслідків у виді порушення прав потерпілого і скасування вироку призвело неналежне роз'яснення особі її прав слідчим, тобто певного роду недбалість з боку останнього. Водночас Верховним Судом України зафіксовано випадки умисної «дезінформації» потерпілих представниками правоохоронних органів. Користуючись правовою необізнаністю потерпілих, слідчі переконали їх не заявляти цивільний позов на стадії досудового розслідування, а зробити це в судовому розгляді [4, 26]. За такої ситуації негативні наслідки доволі час-

то полягають у тому, що до моменту заявлення потерпілим цивільного позову в суді самі слідчі ніяких заходів для забезпечення майбутнього позову не здійснювали й обвинувачені встигали провести відчуження належного їм майна шляхом укладення відповідних цивільно-правових угод на користь родичів або знайомих.

Ще один аспект, на якому слід зупинитися, пов'язаний із забезпеченням права потерпілого на ознайомлення з матеріалами закінченої кримінальної справи в порядку ст. 217 КПК України. Вивчення практики з цього питання дає підстави констатувати, що доволі часто має місце формальний підхід до реалізації слідчими зазначеного кримінально-процесуального інституту. Як указують дослідники, доволі часто до матеріалів кримінальних справ долучаються лише копії повідомлень, надісланих потерпілим, у яких роз'яснюється право ознайомитися з матеріалами досудового розслідування. При цьому в справах, що направляються до суду, немає жодних даних про причини неявки потерпілих для ознайомлення (можливо, потерпілий навіть не одержував повідомлення) [2, 75–76].

Про важливість приділення уваги цьому моменту знову ж таки може свідчити практика апеляційного перегляду. Так, в одній із ухвал апеляційного суду Хмельницької області зазначається, що в матеріалах справи є повідомлення слідчого на ім'я потерпілого про закінчення слідства, але будь-яких даних, які підтверджували б отримання потерпілим такого повідомлення, у справі немає. Відповідно, органом досудового слідства були істотно порушені права цієї особи. Зокрема, потерпілий був позбавлений права після закінчення досудового слідства ознайомитися з матеріалами справи та заявити відповідні клопотання про доповнення слідства [5]. Рішенням апеляційного суду вирок суду першої інстанції було скасовано, а справу направлено прокурору для проведення додаткового розслідування.

Нерідко слідчі ігнорують право потерпілих заявляти клопотання щодо неповноти розслідування справи. Характерним прикладом є справа за обвинуваченням Л. за ч. 3 ст. 142, ч. 1 ст. 221 Кримінального кодек-

су України (1960 року), яку Тлумацький районний суд Івано-Франківської області повернув на додаткове розслідування через грубе порушення прав потерпілих у ході досудового слідства. Під час ознайомлення з матеріалами справи потерпілі звернули увагу слідчого на те, що в ній не з'ясовано низку істотних обставин, але останній проігнорував їх клопотання й зауваження і навіть за наявності ордеру не допустив їхнього адвоката до участі у справі [4, 27].

Вказані порушення є доволі поширеними, а тому на них потрібно звертати увагу як слідчих, у провадженні яких знаходиться справа, так і прокурорів, на яких покладено обов'язок перевіряти кримінальну справу, що надійшла з обвинувальним висновком.

Як зазначалося, частина проблем стосовно забезпечення прав потерпілих у досудовому провадженні пов'язана з недосконалістю нормативно-правової регламентації в цій сфері. Тому в межах статті буде доречно приділити увагу тим положенням чинного КПК України, які мають відповідні недоліки.

Так, згідно зі ст. 98-2 КПК України у разі порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані негайно вручити копію відповідної постанови особі, щодо якої порушено справу, та потерпілому. Слід зазначити: вживання терміна «потерпілий» у вказаній нормі є не зовсім коректним. Відповідно до ст. 49 КПК України поява у кримінально-процесуальних відносинах такого суб'єкта, як потерпілий, пов'язана не з порушенням кримінальної справи, а з винесенням відповідною посадовою особою постанови про визнання громадянина потерпілим. Ця процесуальна дія, як правило, відбувається дещо (а інколи й значно*) пізніше, ніж порушення кримінальної справи. Інакше кажучи, на момент порушення кримінальної справи потерпілого (у кримінально-процесуальному розумінні цього поняття) може й не бути. На наше переконання, слід погодитися з такою позицією, висловленою у правовій літературі: «на стадії порушення кримінальної справи при перевірці заяв або повідомлень про злочини діє зовсім інша за своїм процесуальним статусом особа, ніж потерпілий. Це – постраждалий від злочину, якого зако-

нодавець помилково називає потерпілим» [6, 110].

Недосконалість чинного КПК України породжує неоднозначність у підходах до питання про право потерпілого на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, провадження у якій закрито. Зауважимо, що серед положень КПК України, які стосуються процесуального порядку закриття кримінальної справи (статті 213–216) не передбачено право потерпілого на таке ознайомлення. На слідчого покладено лише обов'язок надіслати йому копію постанови про закриття справи. Водночас відповідно до ст. 49 КПК України потерпілий має право знайомитися з усіма матеріалами кримінальної справи з моменту закінчення досудового слідства. Однією з форм закінчення досудового слідства закон називає винесення постанови про закриття кримінальної справи (ст. 212 КПК України). Отже, застосування системного тлумачення надає можливість констатувати наявність у потерпілого означеного права. Поряд з тим, як свідчить практика, слідчі зазвичай (особливо за умови конфліктної ситуації) не надають потерпіло-

* Верховний Суд України у п. 5 постанови від 2 липня 2004 року № 13 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів» звернув увагу судів на те, що за ч. 2 ст. 23-2 КПК України вони зобов'язані реагувати окремими ухвалами (постановами) на виявлені факти необґрунтованого зволікання з визнанням особи потерпілим (при очевидності заподіяння злочином шкоди), допущені органами дізнання чи досудового слідства. Проте у слідчій практиці немає єдиного підходу до вирішення цього питання, оскільки чинним кримінально-процесуальним законодавством не передбачені строки визнання особи потерпілим. На наш погляд, як позитивний приклад нормативного врегулювання вказаних правовідносин треба навести положення частин 2 і 3 ст. 49 КПК Білорусі: якщо при порушенні кримінальної справи підстави для визнання особи потерпілим відсутні, вказане рішення приймається негайно після встановлення таких підстав. Якщо після визнання особи потерпілим буде встановлено відсутність підстав для її перебування у цьому статусі, орган, що веде кримінальний процес, своєю мотивованою постановою (ухвалою) припиняє її участь у справі як потерпілого.

му можливості ознайомитися з матеріалами кримінальної справи, провадження у якій закрито*.

Подібну ситуацію маємо і при зупиненні провадження у кримінальній справі. Чинний КПК України не передбачає ні обов'язку слідчого вручати потерпілому копію постанови про зупинення провадження у справі, ні навіть будь-яким чином повідомляти його про прийняте рішення. Отже, особа, яка є найбільш заінтересованою в розкритті злочину і в покаранні винних, у зазначеному випадку взагалі позбавлена будь-якої інформації. Певні позитивні зміни щодо цього питання передбачені проектом КПК України: провадження у справі зупиняється мотивованою постановою прокурора або слідчого, її копія надсилається потерпілому, стороні захисту, які мають право її оскаржити слідчому судді [7].

Певна недосконалість законодавчої конструкції проглядається і при аналізі ч. 1 ст. 125 КПК України. Відповідно до вказаної норми «слідчий за клопотанням цивільного позивача або зі своєї ініціативи зобов'язаний вжити заходів до забезпечення заявленого в кримінальній справі цивільного позову, а також можливого у майбутньому цивільного позову, склавши про це постанову». При буквальному сприйнятті наведеного положення доходимо висновку, що ініціаторами забезпечення цивільного позову можуть бути: 1) слідчий; 2) цивільний позивач. При цьому вказана ініціатива може

стосуватися цивільного позову як уже заявленого, так і ймовірного.

Однак, якщо правомочність слідчого діяти з власної ініціативи в обох ситуаціях є безсумнівною, то цивільний позивач може клопотати лише про забезпечення вже заявленого цивільного позову. Якщо ж ідеться про можливий у майбутньому цивільний позов, то ст. 125 КПК України в частині стосовно забезпечення такого позову за клопотанням цивільного позивача втрачає сенс: дана процесуальна фігура не може з'явитися раніше, ніж буде заявлено позов. При цьому поява у кримінальній справі такого суб'єкта, як цивільний позивач, пов'язується законодавцем з фактом винесення постанови про притягнення особи як обвинуваченого, оскільки згідно з ч. 1 ст. 28 КПК України цивільний позов може бути пред'явлено лише до обвинуваченого. Якщо ж слідчий допускає бездіяльність на ранніх етапах провадження по кримінальній справі (до появи обвинуваченого), то потерпілий як потенційний цивільний позивач відповідно до ст. 125 КПК України не наділений правом заявляти клопотання про забезпечення майбутнього цивільного позову. Таким чином, з метою забезпечення права потерпілого на компенсацію завданої шкоди вважаємо за доцільне доповнити положення ст. 125 КПК України вказівкою на потерпілого як на суб'єкта, який вправі заявляти клопотання про забезпечення майбутнього цивільного позову.

Підсумовуючи викладене, доцільно наголосити, що аналіз правозастосовної практики та чинного кримінально-процесуального законодавства України щодо питань забезпечення прав потерпілого свідчить про необхідність як підвищення вимог до неухильного виконання закону відповідними державними органами, так і про доцільність корегування нормативної регламентації в зазначеній сфері.

Список використаних джерел:

1. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / кол. авт.; за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. – Х.: Кроссрууд, 2008. – 364 с.
2. Шевченко Є. Питання удосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства / Є. Шевченко, В. Соколкін // Вісник прокуратури. – 2009. – № 2. – С. 72–80.

3. Кримінальна справа № 23050146 по обвинуваченню Л. за ч. 1 ст. 122 Кримінального кодексу України // Архів Апеляційного суду Харківської області: справа № 3-342/08/02. – 83 арк.

4. Практика застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів [узагальнення]: лист Верховного Суду України від 1 січня 2005 року // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 25–31.

5. Постанова Апеляційного суду Хмельницької області від 20 лютого 2007 року № 11-159: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

6. Шевченко Є. Проблемні питання захисту прав постраждалих від злочину на стадії порушення кримінальної справи / Є. Шевченко, В. Соколкін // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 1. – С. 110–113.

7. Кримінально-процесуальний кодекс України: проект Закону України від 13 січня 2012 року: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>

*Ольга ТИЩЕНКО,
Іван ТИТКО*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Резюме

Проаналізовані питання, що стосуються забезпечення прав потерпілого на стадії досудового розслідування. Висловлено авторську позицію щодо існуючих на сьогодні проблем та можливих шляхів їх подолання.

*Ольга ТИЩЕНКО,
Іван ТИТКО*

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ ПОТЕРПЕВШЕГО НА СТАДИИ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

Проанализированы вопросы, касающиеся обеспечения прав потерпевшего на стадии досудебного расследования. Высказана авторская позиция относительно существующих на сегодня проблем и возможных путей их преодоления.

*Olga TYSCHENKO,
Ivan TITKO*

GUARANTEEING VICTIM'S RIGHTS AT THE PRE-TRIAL INVESTIGATION STAGE

Summary

The issues of guaranteeing victim's rights at the pre-trial investigation stage are analyzed in the article. The authors express their opinion on the problems and suggest the ways of its solution.